

Mihail Bakunin

Rebelul Internaționalei

Adrian Tătăran

2019

„Omul acesta nu numai că știe să te scuture, ci te și clintește, nu te lasă să stai în loc, te schimbă din temelii, te face să te aprinzi!”

Ivan Turgheniev, *Rudin*

Dacă unii dintre istoricii mișcărilor anarhiste¹, ca și mulți dintre teoreticienii anarhiști vedeau în figuri ca Prometeu, Diogene, Zenon Stoicul, Iisus, Étienne de La Boétie, Rabelais sau Charles Fourier exponenți ai unui difuz spirit libertar „la fel de vechi ca umanitatea”², conturarea efectivă a anarhismului ca tendință teoretică și politică distinctă a început abia în prima parte a secolului al XIX-lea, perioadă marcată de ample mișcări revoluționare și de afirmarea curentelor de gândire socialiste, din a căror familie anarhismul face parte.

Primul care și-a asumat în mod explicit termenul de „anarhist” pentru a-și descrie poziționarea politică și filozofică a fost Pierre-Joseph Proudhon, în 1840³. Scriitori ca Joseph Déjacque, autor al primei utopii anarhiste⁴, gânditori ca Max Stirner sau, ceva mai devreme, William Godwin – considerat de Piotr Kropotkin „primul care a formulat concepțiile politice și economice ale anarhismului”⁵ – se numără, de asemenea, printre cei care au contribuit la cristalizarea viziunii libertare în această primă perioadă de emergență teoretică. Rădăcinile anarhismului pot fi găsite, prin urmare, atât în tradiția iluministă europeană, cât și în curentele democratice și revoluționare sau în concepțiile socialismului utopic, apărute la începutul secolului al XIX-lea.

Organizarea anarhismului ca mișcare efectivă, dincolo de expresiile sale literare și filozofice, a început în 1872, odată cu ruptura survenită în cadrul Primei Internaționale⁶ între socialiștii marxiști (sau etațiști) și cei libertari (sau anti-autoritari).

Socialiștii anarhiști denunțau în principal ideea organizării proletariatului ca forță politică în vederea cuceririi puterii de stat. În viziunea lor, atragerea forțelor revoluționare (și mistificarea lor) în jocul politicii partinice nu făcea decât să consolideze *status-quo*-ului, lăsând astfel neatinsse toate structurile și instituțiile dominației, privilegiului și ierarhiei, pe care o autentică revoluție socială ar fi trebuit să le înlăture.

Dimensiunea radicală pe care anarhiștii o dădeau criticii stăpânirii nu privea însă exclusiv lupta politică și nu aspira, prin urmare, doar la înlocuirea unei tutele cu o altă tutelă. Suspiciunea profundă a lui Bakunin – cel în jurul căruia s-au adunat rebelii Internaționalei – față de orice formă de putere, fie ea și puterea așa-zis „populară” sau „proletară”, respingerea comunismului de stat, în care acesta nu vedea decât afirmarea unei noi clase dominante, intransigența sa față de socialismul dogmatic, auto-intitulat „științific”, s-au dovedit, putem spune acum, cu adevărat profetice.

Într-o scrisoare trimisă unuia dintre membrii secțiunii spaniole a Internaționalei, Bakunin scria la un moment dat:

Să ne păzească deci viitorul de favorurile despotismului; dar să ne scape și de consecințele dezastuoase și abrutizante ale socialismului autoritar, doctrinar sau de stat. Să fim socialiști, dar să nu devenim niciodată popoare-turmă. Să nu căutăm dreptatea, întreaga dreptate politică, economică și socială decât urmând calea libertății. Nu există nimic viu și uman în afara libertății, iar un socialism

¹ A se vedea Peter Marshall, „Forerunners of Anarchism”, în *Demanding the Impossible. A History of Anarchism*, Harper Collins, Londra, 1992, pp. 53-139.

² Élisée Reclus, „L' Anarchie”, în *Les Temps nouveaux*, nr. 3, 13-15 mai 1895 apud Jean Maitron, *Le mouvement anarchiste en France. Tome I : Des origines à 1914*, Gallimard, Paris, 1992, p. 24.

³ A se vedea Pierre-Joseph Proudhon, *Qu'est-ce que la propriété? (nouvelle édition)*, A. Lacroix & Cr., Paris, 1873, p. 212.

⁴ Joseph Déjacque, *L'Humanisphère (utopie anarchique)*, Bibliothèque des „Temps nouveaux”, Bruxelles, 1899. Utopia a fost inițial publicată în revista *Le Libéraire* pe care Déjacque o scotea în 1858 la New York.

⁵ „(...) the first to formulate the political and economical conceptions of anarchism” (traducerea mea). A se vedea Piotr Kropotkin, „Anarchism”, *Encyclopædia Britannica*, 1910. Articolul este disponibil la adresa: http://dwardmac.pitzer.edu/anarchist_archives/kropotkin/britanniaanarchy.html.

⁶ Cunoscută și ca Asociația Internațională a Muncitorilor, organizația a fost înființată în 1864 la Londra și cuprindea sindicate, muncitori și militanți socialiști de diferite tendințe din întreaga Europă: de la mutualiștii inspirați de concepțiile lui Pierre-Joseph Proudhon la comuniștii germani, adepți ai lui Karl Marx, sau la colectiviiștii din jurul lui Mihail Bakunin etc.

care ar respinge-o din sânul său sau care n-ar accepta-o drept unic principiu creator și fundament, ne-ar duce direct la robie și la bestialitate.⁷

Fără a intra prea mult în detaliile dialogului marxisto-anarhist, care nu de puține ori s-a transformat în polemică și chiar în conflict deschis⁸, se poate spune că personalitatea lui Bakunin și scrierile sale au marcat un punct de cotitură pentru anarhism și debutul unei articulări doctrinare și practice fără precedent până la el. Un rol hotărâtor în această limpezire l-a jucat, fără îndoială, și disputa sa cu Marx și necesitatea, decurgând de aici, de-a afirma, dincolo de o simplă critică teoretică anti-autoritară, o concepție socială (și chiar existențială) profund diferită. De aceea (și în acest sens) conflictul cu Marx – căruia, în ciuda animozității care-i despărțea, Bakunin îi recunoștea pe deplin meritele intelectuale – n-a fost atât unul pur doctrinar, cât unul personal și filozofic. Personal pentru că era filozofic și filozofic tocmai pentru că era (și) personal. Astfel că rupturii dintre socialiștii bakuniniști și cei marxiști i s-a adăugat, pe lângă diferențele ideologice, o componentă temperamentală, filozofică și personală care nu trebuie ignorată.

Firi total diferite, Bakunin și Marx se detestau profund și sincer, suspectându-se reciproc de cele mai rele intenții și nepierzând nicio ocazie de a se ataca. Zvonurilor defăimătoare, colportate și răspândite neîncetat de Marx și de apropiații săi la adresa sa, Bakunin le răspundea numindu-l pe Marx „dictatorul Internaționalei” și lansându-se în lungi tirade polemice, care nu de puține ori căpătau, din păcate, accente antisemite (spre exasperarea prietenului său, mult mai cumpătatul Alexander Herzen).⁹

După expulzarea sa din Internațională în 1872, la inițiativa celebrului său rival, Bakunin, alături de James Guillaume și de muncitorii ceasornicari din munții Jura, a pus bazele unei Internaționale „anti-autoritare” la Saint-Imier, în Elveția. Li s-au alăturat¹⁰ toți cei care, asemeni lor, contestau tendințele centraliste și autoritare ale marxiștilor, cărora le opuneau principiile autonomiei individuale și de grup și ideea organizării colective pe baze non-ierarhice, afinitare.

Dacă anarhiștii respingeau hotărât socialismul etatist, o făceau însă dintr-o perspectivă asumat socialistă și revoluționară. De aceea, participarea la viața politică burgheză și organizarea Internaționalei pe baze autoritare și ierarhice nu erau, în ochii lor, chestiuni triviale, căci semnalau tocmai abdicarea de la principiile de bază ale socialismului și îmbrățișarea efectivă a modelului disciplinar detestat. Nu dominația trebuia să fie țelul asumat de proletariat, ci emanciparea sa integrală; iar aceasta nu era posibilă decât prin distrugerea sistemului dominației ca atare.

⁷ „Que l’avenir nous préserve donc des faveurs du despotisme; mais qu’il nous sauve aussi des conséquences désastreuses et abrutissantes du socialisme autoritaire, doctrinaire ou d’État. Soyons socialistes mais ne devenons jamais des peuples troupeaux. Ne cherchons la justice, toute la justice politique, économique et sociale que sur la voie de la liberté. Il ne peut y avoir rien de vivant et d’humain en dehors de la liberté, et un socialisme qui la rejeterait de son sein ou qui ne l’accepterait pas comme unique principe créateur et comme base, nous mènerait tout droit à l’esclavage et à la bestialité” (traducerea mea). Fragmentul, citat inițial de Max Nettlau în volumul dedicat lui Bakunin, este reprodus și în articolul lui Gaston Leval, „Bakunine et l’état marxiste”, apărut în *Les Cahiers de Contre-Courant*, Paris, 1955, pp. 9-10.

⁸ De la „insurecția mahnovistă” din timpul Revoluției din Rusia la confruntările dintre staliști și anarhiști din timpul Războiului civil din Spania, anarhiștii și socialiștii autoritari s-au aflat de multe ori pe poziții antagonice. Pentru mai multe detalii legate de insurecția armată inițiată de Nestor Makhno, a se vedea Voline, *La Révolution inconnue (1917-1921)*, „Les amis de Voline”, Paris, 1947. Volumul, mărturie directă a evenimentelor, documentează vocile și mișcările populare care, inspirate de idealurile revoluționare anti-autoritare, s-au opus în primii ani ai Revoluției din Rusia despotismului bolșevic. De asemenea, o prezentare a activității anarhiștilor spanioli, începând de la răspândirea ideilor bakuniniste în Spania și până la implicarea sindicatelor anarhiste în războiului civil, poate fi găsită în Murray Bookchin, *The Spanish Anarchists. The Heroic Years 1868-1936*, Harper, New York, 1977.

⁹ Exacerbate de lentila măritoare a conflictului, dar și de proverbiale sa lipsă de măsură, prejudecățile antisemite rămân una dintre părțile profund chestionabile și dezagreabile ale personalității și activității revoluționarului rus. Chiar dacă pasajele în cauză nu ocupă (nici ca spațiu, nici ca importanță) un rol hotărâtor în economia scrierilor lui Bakunin, ele reflectă o latură a personalității sale care, tocmai pentru că este problematică, nu trebuie omisă sau trecută sub tăcere.

¹⁰ Printre delegații aflați în 1872 la congresul de constituire a „internaționalei anarhiste”, s-a aflat și un anume Rouleff Zempirny, pe numele său adevărat Zamfir Arbure-Ralli, revoluționar basarabean exilat în Elveția și unul dintre apropiații lui Mihail Bakunin. Numele lui Arbure este menționat într-o listă a participanților la congresul extraordinar al Federației Jursiene care a deschis, de fapt, lucrările congresului internațional. A se vedea „Les deux Congrès de Saint-Imier”, în *Bulletin de la Fédération jurassienne*, nr. 17-18, 15 sept. - 1 oct. 1872, p. 11.

Însemnătatea activității și operei lui Bakunin nu este de găsit însă în originalitatea ideilor sau în articularea vreunui sistem teoretic inedit – la acest nivel analizele sale, deși pătrunzătoare, rămân modeste –, ci în capacitatea sa de a schița în mod convingător o serie de principii generale (filozofice, etice, politice) și de a sintetiza astfel o viziune specifică anarhismului. Prin forța intuițiilor și a convingerilor sale, dar și prin magnetismul său personal, Bakunin a reușit să exprime această viziune aparte într-o formă exemplară, concretă, vie. Meritul său nu este de a fi unificat sau de a fi dat o configurație definitivă, canonică ideilor libertare, ci, dimpotrivă, este în primul rând acela de a fi făcut posibilă multiplicarea experiențelor și discursurilor anarhiste, de a fi inspirat numeroasele lor rătăcirii și asamblaje ulterioare, fie ele practice sau teoretice. De altfel, odată cu Mihail Bakunin, anarhismul a încetat să mai fie o simplă doctrină filozofică, susținută de câțiva intelectuali radicali, așa cum fusese în mare parte până atunci, și a renăscut ca teorie și practică a acțiunii revoluționare, câștigând în scurt timp și o largă răspândire populară. În acest sens am putea spune spune, într-adevăr, că Bakunin a fost „cel mai important filozof politic anarhist”.¹¹

Cu toate acestea, Bakunin nu a fost (și nici nu este) considerat un magistru sau o autoritate printre anarhiști. Influența sa, așa cum remarca Piotr Kropotkin, a fost una preponderent morală¹² și carismatică, și nu poate fi, prin urmare, redusă strict la convergența de idei, adesea ulterioară în „procesul devenirii anarhiste”.

Pentru Bakunin, până la urmă, munca teoretică și literară era secundară ca importanță față de imperativul acțiunii efective. Anarhistul rus se considera mai degrabă un „intelectual al faptei”, un revoluționar, decât un creator de sisteme teoretice, așa cum era, de pildă, Marx. Recunoștea și singur, nu fără o doză de autoironie, că încercările sale literare, mereu deturnate și contaminate de frenezia cu care se implica în toate conspirațiile și insurecțiile posibile, puteau lăsa lesne impresia unei proliferări pestrițe, fără cap și fără coadă. Despre una dintre cele mai importante lucrări ale sale, *Imperiul cnoto-germanic și revoluția socială*, îi scria prietenului său Ogarev că este o „monstruoșitate”, adăugând însă oarecum amuzat: „Dar ce să-i fac, când eu însumi sunt un monstru?”¹³

Cu toate acestea, pasiunea pentru filozofie a fost decisivă în conturarea parcursului său de răzvrătit și de „filozof al faptei”.

Dornic să aprofundeze studiul gânditorilor germani – Fichte, Schelling, Hegel, Feuerbach – Bakunin a părăsit în 1840 Rusia, stabilindu-se pentru o vreme la Berlin. Aici a început să-i frecventeze pe „tinerii hegelieni”¹⁴, ale căror concepții (și maniere) iconoclaste le câștigaseră reputația de intransigenți spărgători de cadre. Mediile radicale proaspăt descoperite, propriile reflecții, dar și o puternică înclinație temperamentală l-au făcut în scurt timp să chestioneze calea „speculației filozofice”, pe care părăsise hotărât până atunci să pășească¹⁵.

În 1842 i-a apărut și primul text important, intitulat „Reacțiunea în Germania” și semnat cu pseudonimul Jules Elysard. Articolul a marcat despărțirea lui Bakunin de imobilismul teoriei, în favoarea angajamentului efectiv (și conștient) în lupta socială. Apelul său înflăcărat la revoluție, îndemnul de a

¹¹ „(...) the most important anarchist political philosopher” (traducerea mea). A se vedea Bert F. Hoselitz, „Publisher’s Preface”, în G. P. Maximoff (ed.), *The Political Philosophy of Bakunin: Scientific Anarchism*, The Free Press of Glencoe, Collier-Macmillan Limited, London, 1953, p. 13.

¹² Aflat printre muncitorii din munții Jura, Piotr Kropotkin nota, de pildă, în memoriile sale că aceștia „(...) pomeneau deseori de Michel, dar nu vorbeau despre el ca despre un conducător absent, al cărui cuvânt e lege, ci ca despre un prieten și tovarăș drag. Cel mai mult m-a surprins faptul că influența morală a lui Bakunin era resimțită mai puternic decât autoritatea lui spirituală. În discuțiile purtate despre anarhism sau despre treburile curente ale federației, n-am auzit niciodată ca o problemă controversată să fie rezolvată prin referire la autoritatea lui Bakunin. Lucrările și cugetările sale nu erau considerate drept autoritate categorică, așa cum se întâmplă, din păcate, în actualele partide politice”. A se vedea Piotr Kropotkin, *Amintirile unui răzvrătit*, Editura Politică, București, 1969, p. 211.

¹³ „C’est une monstruosité, mais qu’y faire, si je suis un monstre moi-même” (traducerea mea). Citatul apare în Alain Pessin, *La rêverie anarchiste 1848-1914*, Atelier de création libertaire, Lyon, p. 66.

¹⁴ Cercul „tinerilor hegelieni” din Berlin, cunoscut și ca „Die Freien”, fusese înființat de Bruno Bauer. Din grup mai făceau parte Arnold Ruge, Karl Marx, Friedrich Engels, Ludwig Buhl și Max Stirner.

¹⁵ La plecarea sa din Rusia, tânărul Mihail Bakunin încă dorea să devină profesor de filozofie.

distruge vechea lume, sortită pieirii, dar și tonul cvasi-profetic au făcut senzație în mediile radicale și revoluționare de atunci, frământate, se pare, de aceleași dileme și așteptări¹⁶.

O impresie puternică a lăsat și încheierea textului, menționată mereu atunci când Bakunin este înfățișat ca fioros „apostol” al violenței și propovăduitor al relexor pasiuni: „Să avem, prin urmare, încredere în spiritul etern”, scria acesta în 1842, „care nu distruge și nu nimicește decât pentru că este sursa de nepătruns și veșnic creatoare a întregii vieți. Pasiunea distrugerii este în același timp o pasiune creatoare!”¹⁷

Cu toată pasiunea sa pentru ideile și dezbaterile filozofice, imperativul acțiunii a rămas, până la urmă, definitoriu pentru Bakunin, iar atașamentul față de abstracțiuni, fetișizarea unor noțiuni în detrimentul iubirii față de oameni, toate fantomele dogmatice și teoretice care pretindeau să ia locul vieții au fost dușmanii săi neîmpăcați. „Nicio teorie”, scria el, „niciun sistem gata făcut, nicio carte scrisă vreodată nu vor salva lumea. Mă desprind de orice sistem, sunt un adevărat căutător.”¹⁸

Mai tânărului său prieten, Zamfir Arbure, căruia încerca să-i tempereze, se pare, o anumită înclinație rigoristă și puritană, Mihail Bakunin îi scria astfel:

Nu uita niciodată, dragul meu Rul', că într-o revoluție sunt trei sferturi de fantezie și doar un sfert de realitate; în alți termeni – căci te văd de aici încruntând din sprâncene în timp ce citești aceste rânduri – viața, prietene, este mereu mai mare decât doctrina. Nu vom reuși niciodată să cuprindem viața într-o doctrină, fie ea la fel de universală ca doctrina noastră anarhistă.¹⁹

Zamfir Arbure, care l-a întâlnit în 1872, fusese și el fermecat de energia debordantă a „bătrânului uriaș”, pe care-l vedea ca pe un „om cu temperament revoluționar, plin de vloga vieții, doritor de a se cufunda în valurile unei mari revoluții sociale.”²⁰

Mănat în mod irezistibil, după cum singur mărturisea, de înclinația „pentru fantastic, pentru neobișnuit, pentru aventuri nemaiauzite, care deschid orizonturi vaste, al căror capăt nu poate fi întrevăzut”²¹, Bakunin copleșea prin prezența și personalitatea sa. Această impresie nu se datora însă numai staturii, ciudățeniilor sau exceselor sale, ci mai ales puterii pe care o avea de a-i răscoli și inspira pe cei cărora, într-un fel sau altul, le tăia calea. „La Napoli”, scria anarhistul italian Errico Malatesta,

se vorbea despre el ca despre un personaj extraordinar și, ca de obicei, îi erau exagerate calitățile și defectele. Se vorbea despre înălțimea lui de gigant, de formidabilul său apetit, de aspectul său neglijent, de nepăsarea sa pantagruelică, de disprețul său suveran pentru bani. (...) Tot auzind vorbindu-se de el, Bakunin a devenit și pentru mine un personaj de

¹⁶ Trei ani mai târziu, în „Tezele despre Feuerbach”, Karl Marx dădea glas unei așteptări asemănătoare: „Filozofii nu au făcut decât să interpreteze lumea în diferite moduri; important este însă de a o schimba”. A se vedea Karl Marx, Friedrich Engels, *Opere alese în două volume*, vol. 2, 1967, Editura Politică, București, p. 375.

¹⁷ „Laßt uns also dem ewigen Geiste vertrauen, der nur deshalb zerstört und vernichtet, weil er der unergründliche und ewig schaffende Quell alles Lebens ist. Die Lust der Zerstörung ist zugleich eine schaffende Lust!” (traducerea mea). A se vedea Mihail Bakunin, „Die Reaktion in Deutschland. Ein Fragment von einem Franzosen”, apărut inițial în *Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst*, nr. 5 (1842): <https://anarchistischebibliothek.org/library/die-reaktion-in-deutschland>.

¹⁸ „No theory, no ready-made system, no book that has ever been written will save the world. I cleave to no system. I am a true seeker.” Citat de Paul Avrich, „Introduction”, în Michael Bakunin, *God and the State*, Dover Publications, New York, 1970, p. vi.

¹⁹ „N'oubliez jamais, mon cher Rul', que dans toute révolution, il y a trois quarts de fantaisie et un quart seulement de réalité, en d'autres termes – car je te vois d'ici froncer les sourcils en lisant ces lignes – la vie, mon ami, est toujours plus large que la doctrine; on ne fera jamais entrer la vie dans une doctrine, fût-elle aussi universelle que notre doctrine anarchiste” (traducerea mea). Scrisoarea lui Bakunin către Zamfir Arbure din 23 ianuarie 1873, Locarno. A se vedea *Œuvres complètes de Bakounine: Michel Bakounine et ses relations slaves (1870-1875)*, vol. VI, Arthur Lehning (ed.), Editions Champ Libre, Paris, 1978, pp. 375-376 sau pp. 219-220 pentru originalul în limba rusă.

²⁰ Zamfir Arbure, *În exil*, Institutul de Editură Ralian și Ignat Samitca, Craiova, 1896, p. 64.

²¹ „(...) love for the fantastic, for unusual, unheard-of adventures, which open up vast horizons, the end of which cannot be foreseen.” Citat de Paul Avrich, în „Introduction ...”, p. vi.

legendă, iar a-l cunoaște, a mă apropia de el, a mă încălzi la flacăra sa era pentru mine o dorință pătimașă, aproape o obsesie.²²

Fascinația pe care o inspira ținea, pe de altă parte, și de un anume nomadism inerent ființei sale. Bakunin părea un vagabond febril, mânat de un ideal incandescent și care scăpa oricărei încercări de domesticire, de înregimentare. Lumea întreagă și timpurile păreau să nu-i fie pe măsură, să nu-l încapă, iar această vitalitate neobișnuită, „principul veșnicei mișcări care zăcea în sufletul său”²³ împătimea imaginațiile și pune oamenii în mișcare.

Faptul că Bakunin nu a reușit niciodată să dea o formă finală ideilor sale nu a ținut, prin urmare, doar de accidentele proprii biografiei zbuciumate, ci și de felul său de a fi, de energia sa debordantă, de profundul său instinct de răzvrătire, care se confunda în cazul său cu însuși instinctul vieții.

În ciuda aspectului fragmentar, inegal și împrăștiat al operei sale, în ciuda neglijenței și nestatorniciei sale literare, Bakunin era departe de a fi un scriitor improvizat. Puterea sa de a captiva se datora în mare măsură și talentului scriitoricesc și formulărilor aforistice surprinzătoare prin care aprindea imaginația celorlalți, reușind de multe ori să concentreze într-o singură imagine un întreg orizont de reflecție și visare. „L-am iubit și admirat pe Mihail Bakunin, cel mai fascinant dintre toți revoluționarii, din prima zi în care l-am cunoscut”, mărturisea filozoful anarhist Gustav Landauer, „căci puține sunt eseurile scrise cu atâta însuflețire ca ale sale – poate acesta este motivul pentru care sunt la fel de fragmentare ca viața însăși.”²⁴

Un amănunt semnificativ este și faptul că o mare parte a energiilor sale le-a dedicat întreținerii unei vaste corespondențe, aspect reflectat pe deplin și în efectul epistolar, impresia de adresare directă pe care o lasă multe dintre scrierile rămase de la el. Tocmai această remarcabilă calitate propriu-zis literară a asigurat răspândirea și uimitoarea fecunditate ulterioară a ideilor sale, contribuind în egală măsură și la crearea unei aure de legendă în jurul „teribilului anarhist”.

În același timp, în cazul lui Bakunin, fire contradictorie și tumultuoasă, distincțiile obișnuite dintre literatură și revoluție, dintre scriitură și baricadă tindeau să se estompeze, iar hotarele dintre fantezie și realitate deveneau de multe ori incerte, mișcătoare. Bakunin părea mai degrabă „un titan visător” decât un revoluționar obișnuit; iar „puterea titanului visător este aceea de a captiva sufletele și de a le face să viseze la rândul lor”²⁵, de a le molipsi, fie prin acțiunile, fie prin feroarea sa literară, greu, până la urmă, de înțeles separat.

Nu este de mirare, prin urmare, că cei care s-au simțit mereu atrași de figura sa și cei cărora le-a vorbit, de fapt, tot timpul au fost tocmai fantaziile, declasații și „damnații pământului”, vagabonzii, refractarii și toți cei aflați în răspăr cu vremurile, „oamenii de prisos” și acea „vastă canalie populară” de la care Bakunin aștepta scânteile care să arunce în aer vechea lume.

Dumnezeu și Statul rămâne până azi cel mai cunoscut, circulat și tradus text al vestitului revoluționar rus și, din multe puncte de vedere, o lucrare revelatoare, atât în ceea ce privește evoluția ideilor și practicilor anarhiste, cât și pentru înțelegerea rolului determinant pe care l-a avut în această privință Bakunin.

²² „À Naples on parlait de lui comme d'un personnage extraordinaire et, comme d'habitude, on exagérait ses qualités et ses défauts. On parlait de sa taille gigantesque, de son appétit formidable, de sa mise négligée, de son insouciance pantagruélique, de son souverain mépris de l'argent. (...) À force d'en entendre parler, Bakounine serait devenu, pour moi aussi, un personnage de légende, et le connaître, l'approcher, me réchauffer à sa flamme était pour moi un ardent désir, presque une obsession” (traducerea mea). Citat de Alain Pessin, *La rêverie anarchiste...*, p. 69.

²³ Aprecierea îi aparține criticului Vissarion Belinski, unul dintre apropiații anarhistului rus. Cuvintele lui Belinski sunt reluate de Alexander Herzen într-un articol apărut în revista *Mișcarea socială*, scoasă de către Panait Mușoiu și Panait Zosin. A se vedea Alexander Herzen, „Portretul lui Bakunin”, în *Mișcarea socială*, nr. 6, 23 martie 1897, p. 2.

²⁴ „I have loved and admired Mikhail Bakunin, the most enchanting of all revolutionists, from the first day I knew him, for there are few dissertations written as vividly as his — perhaps that is the reason why they are as fragmentary as life itself” (traducerea mea). Citat de Rudolf Rocker, „Introduction”, în *The Political Philosophy of Bakunin*, G. P. Maximoff (ed.), The Free Press of Glencoe, New York, 1964, p. 22.

²⁵ „La puissance du titan rêveur est de capter les âmes et de les faire rêver à leur tour” (traducerea mea). A se vedea Alain Pessin, *La rêverie anarchiste...*, p. 70.

Parte a unei lucrări mai ample, livrată în două tranșe, *Imperiul cnuto-germanic și revoluția socială*, pe care Bakunin și-ar fi dorit-o testamentul său filozofic, *Dumnezeu și Statul* a apărut într-o primă variantă în 1882, la Geneva, sub îngrijirea lui Carlo Cafiero²⁶ și élisée Reclus²⁷. Fragmentele publicate făceau parte din a doua tranșă a *Imperiului cnuto-germanic*, prima parte apărând deja în 1871.

Ediția completă (și corectă) a textului a apărut ceva mai târziu, în volumul III al *Operele*²⁸ lui Bakunin, publicat în 1908 și îngrijit de James Guillaume. Acesta nu a ezitat, de altfel, să le reproșeze primilor editori, cărora le încredințase în 1878 manuscrisul original, neglijența, dar și numeroasele intervenții care, în opinia sa, duseseră la alterarea nepermisă a textului.

În plus, istoricul Max Nettlau descoperise printre documentele rămase de la Mihail Bakunin o notă inedită care, deși venea în continuarea textului publicat de Reclus și Cafiero, nu fusese inclusă în varianta scoasă de ei. Întins pe mai bine de șaiszeci de pagini, fragmentul a fost inclus în primul volum din *Opere*, editat de Nettlau și publicat în 1895 la Paris. Parcă pentru a complica și mai mult lucrurile, istoricul l-a intitulat tot *Dumnezeu și Statul*, cu toate că era vorba de un text cu totul diferit de cel apărut în 1882 la Geneva, dar și de varianta publicată ulterior de James Guillaume în 1908.²⁹

Nepotrivrile și încurcăturile nu se opreau însă aici.

Titlul dat inițial de Bakunin celei de-a doua părți a *Imperiului cnuto-germanic* fusese *Sofismele istorice ale școlii doctrinare a comuniștilor germani*, formulare stângace căreia Reclus și Cafiero i-au preferat, oarecum pe bună dreptate, *Dumnezeu și Statul*. Dorința scrupulosului James Guillaume de a se reveni la titlul original, exprimată insistent în introducerea ediției din 1908, nu a fost, cu toate acestea, respectată de niciunul dintre editorii sau traducătorii textului. Chiar și variantele care au luat ca bază ediția din 1908 – inclusiv traducerea în engleză din 1916 sau cea românească, făcută în 1918 de Panait Mușoiu – au apărut cu titlul dat la început de Reclus și Cafiero, adică *Dumnezeu și Statul*.

Intuind că momentul confruntării fățișe cu Marx nu era foarte departe, Bakunin intenționase probabil să scrie un text critic la adresa viziunii autoritare și etatiste, a cărei răspândire în sânul Internaționalei încerca astfel s-o combată³⁰ – ceea ce explică și titlul dat inițial lucrării. Izbucnirea războiului și, mai ales, turnura revoluționară pe care o luase situația din Franța, l-au făcut pe Bakunin să-și abandoneze planurile, să schimbe masa de scris cu baricada și să se arunce cu înflăcărare, ca de atâtea alte ori, în vârtoarea evenimentelor. Așadar, între 1870 și 1871, nestăpânitul revoluționar se afla la Lyon, implicat

²⁶ Carlo Cafiero (1846–1892), anarhist italian, născut într-o familie avută, a urmat studii juridice, pregătindu-se pentru o carieră diplomatică. A aderat la Internațională, fiind inițial unul dintre reprezentanții lui Marx și Engels în Italia. După ce l-a cunoscut pe Giuseppe Fanelli, iar mai apoi pe Mihail Bakunin, Cafiero s-a alăturat taberei anti-autoritare. Pe Bakunin l-a susținut material în ultimii săi ani de viață. A fost arestat și închis de mai multe ori și a petrecut o lungă perioadă de timp în exil, în Elveția. Alături de Errico Malatesta a participat în 1877 la expediția armată din provincia Benevento, una dintre primele acțiuni ale „propagandei prin fapte”.

²⁷ Élisée Reclus (1830–1905), geograf de renume și anarhist francez. Autor prolific, a colaborat la numeroase reviste, broșuri și ziare. Este însă cunoscut mai ales pentru lucrările sale de mare anvergură, *Geografia universală*, apărută în 16 volume, și *Omul și Pământul*, în 6 volume, ambele lucrări de geopolitică și ecologie. Reclus este considerat unul dintre pionierii ecologiei sociale. A participat în mod activ la Comuna din Paris din 1871. Arestat după încetarea luptelor, a fost condamnat la deportare în Noua Caledonie, alături de alți comunarzi celebri, cum ar fi Louise Michel sau Charles Malato. Grație susținerii din partea comunității științifice internaționale, pedeapsa i-a fost comutată la zece ani de exil. Ajuns în Elveția, i-a cunoscut pe Bakunin, pe Kropotkin (și el geograf), pe Zamfir Arbure-Ralli, cu care a rămas în bune relații până la sfârșitul vieții, dar și pe mai tânărul anarhist Mircea Rosetti. S-a instalat ulterior în Belgia, unde a contribuit la înființarea noii Universități Libere din Bruxelles. Alături de Malatesta, Kropotkin, Bakunin sau Jean Grave, rămâne unul dintre cei mai importanți și influenți teoreticieni anarhiști.

²⁸ Michel Bakounine, *Œuvres* III, P.V. Stock, Paris, 1908.

²⁹ A se vedea Michel Bakounine, „Dieu et l'état (extrait du manuscrit inédit)”, în *Œuvres* I, P. V. Stock, Paris, 1895, pp. 263-326.

³⁰ Imediat după Congresul de la Haga din 1872, Bakunin a scris un lung material împotriva rivalului său, rămas însă neterminat. Articolul, care ar fi trebuit să facă parte din a doua tranșă a *Imperiului cnuto-germanic*, atrăgea atenția asupra nefericitei idei de a impune ca prioritate a organizării proletariatului cucerirea puterii politice. A se vedea Michel Bakounine, „Fragment formant une suite de *L'Empire knouto-germanique*”, în *Œuvres* IV, P.V. Stock, Paris, 1910, pp. 397-510. De asemenea, în ultima sa lucrare importantă, scrisă în limba rusă și tipărită în 1873, *Etatism și anarhie*, Bakunin denunța ideea „dictaturii revoluționare” ca etapă necesară pe drumul emancipării populare. Rezultatul previzibil, scria Bakunin, ar fi fost doar o nouă dominație, cu nimic diferită de toate stăpânirile de până atunci, iar pentru mase o nouă robie; cu alte cuvinte, înfrângerea revoluției și compromiterea pentru multă vreme a oricăror idei de transformare socială.

în încercările de a instaura Comuna în oraș și dedicând probabil scrisului doar rarele răstimpuri de acalmie.

Odată tentativa de insurecție din Lyon eșuată, Bakunin s-a întors în Elveția, unde, încă sub impresia evenimentelor trăite în Franța, a redactat a doua tranșă din *Imperiul cnuto-germanic și revoluția socială*, din care face parte și *Dumnezeu și Statul*. Nu este de mirare că, deși nu e lipsit de calitate literare, textul, neterminat, plin de digresiuni și de întreruperi, poate părea mai degrabă o colecție de frânturi disparate, un amalgam improvizat de idei filozofice, observații istorice și comentarii polemice cărora le lipsește structura și încheierea.

Bakunin, gânditor imprevizibil și greu de clasat, a ajuns la formularea limpede a viziunii sale anarhiste abia în ultimul deceniu de viață. *Dumnezeu și Statul*, text conceput, după cum am văzut, într-o perioadă de eferescență revoluționară și care, în același timp, anticipează confruntarea lui Bakunin cu „școala doctrinară a comunismului german”, ilustrează cât se poate de clar tocmai această evoluție și clarificare a ideilor sale. Mai mult, se poate spune că *Dumnezeu și Statul* marchează, literar și filozofic, începutul constituirii socialismului libertar ca forță revoluționară distinctă, prin poziționarea critică a anarhismului atât față de socialismul etatist preconizat de marxști, cât și față de scientismul cvasi-religios al teoreticienilor pozitiviști, inspirați de Auguste Comte, două dintre curentele intelectuale dominante ale epocii.

Alături de critica întemeierii societății umane pe ierarhii, privilegii și coerciție, textul conține o analiză a originilor religioase ale ideii de stat, denunțând rolul hotărâtor al religiei în perpetuarea și reproducerea mecanismelor dominației și exploatării.

Fie că e vorba de legi, de religie sau de orânduirea economică, de educație sau moravuri, din toate răzbate, încerca să arate Bakunin, același limbaj al supunerii și disciplinării, limba stăpânilor și autorității. Reversul acestui discurs înșelător, care echivalează ordinea socială cu ierarhia și autoritatea, este realitatea alienării și degradării vieții umane sub auspiciile unei servituți generalizate. Rolul religiei în acest angrenaj este tocmai acela de a justifica și sanctifica inechitățile sociale, violența și arbitrariul, de a le prezenta ca temeiuri firești ale existenței, propovăduind neîncetat supunerea oarbă în fața puterii, resemnarea în fața samavolniciei și respectul autorității. Esența cultului divin, la fel ca esența cultului puterii de stat, scria Bakunin, este tocmai negarea demnității, solidarității și libertății umane, înjosierea și sacrificarea omului pe altarul mincinos al ficțiunilor religioase și al abstracțiunilor birocratice.

Pentru revoluționarul rus, modelul etatist și autoritar rămâne, în mod clar, deci, unul teologic. Lupta de dus, din acest punct de vedere, trebuie să fie o luptă împotriva spoliei economice, politice și spirituale a oamenilor, și împotriva tuturor castelor care o susțin, profitând de pe urma ei: politicieni, șefi, popi, capitaliști, jandarmi, militari etc. În primul rând, însă, este un efort de emancipare prin cunoaștere, un travaliu de demistificare a realității și de respingere a absurdităților pe care se întemeiază orânduirea socială actuală. Tocmai de aceea, pentru Bakunin, revolta nu poate fi despărțită, de fapt, de facultatea raționării, de respingerea datului și de chestionarea neîncetată (și uneori ireverențioasă) a lumii și a noțiunilor care o descriu.

Ideea emancipării (individuale și colective) prin cunoaștere – destul de răspândită în epocă printre revoluționarii de toate culorile – dă naștere, în cazul lui Bakunin, unor reflecții legate de rolul social al științei și de însemnătatea sa politică. Dezvoltările în această direcție din *Dumnezeu și Statul* reprezintă una dintre cele mai interesante părți ale gândirii sale.

Respingând orice cârmuire, în care nu vedea decât un nou prilej de opresiune, Bakunin avertiza în primul rând împotriva pericolului constituirii, sub pretextul îndrumării și emancipării maselor, unei noi caste de lideri și conducători. Atacul său viza atât ideea pozitivistă a încredințării guvernării oamenilor de știință (sau tehnocraților), cât și nefasta concepție a „socialismului științific”. Ambele anunțau, în opinia sa, ascensiunea noilor preoți ai puterii, hirotoniți în „templele științei” (sau ale partidului) și pretinzând, în virtutea unui acces privilegiat la cunoaștere, conducerea societății.

Pătrunzătoarea analiză a anarhistului rus nu privea, prin urmare, cunoașterea ca atare, ci riscul separării științei de viață și pericolul sacrificării oamenilor reali pe altarul abstracțiilor teoretice, al calculelor economice sau al ficțiunilor ideologice. Așa cum remarcă și Rudolf Rocker, „Bakunin a fost unul

dintre primii care au înțeles în mod limpede că fenomenele vieții sociale nu pot fi adaptate formulelor de laborator și că orice eforturi în această direcție nu ar duce decât la o tiranie odioasă.”³¹

Nimic revoluționar, concluziona Bakunin, în puterea dată oamenilor de știință, nimic eliberator într-o apologie (mai mult sau mai puțin voalată) a puterii din partea elitelor intelectuale, nimic nou în discursul dogmatic al celor care, la adăpostul cauzei revoluționare, pledau cauza unei (contradictorii) dictaturi emancipatoare, de fapt, așa cum s-a și întâmplat, nu atât „dictatura proletariatului”, cât cea a îndrumătorilor săi privilegiați, talmăcitorii providențiali ai binelui obștesc.

Limba celor „împătimiti de adevăr” nu putea fi, pentru Bakunin, decât limba celor marginali și excluși, a răzvrătiților, a celor care nu-și puneau nădejdea în putere sau dominație, ci în distrugerea lor și în solidaritatea oamenilor liberi. În schimb, știința care râvnea să vorbească limba stăpânirii (fie ea socialistă sau nu) nu mai putea să pretindă vreun rol pozitiv în emanciparea oamenilor, ajungând să reproducă, de fapt, aceeași dinamică nefastă pe care vechea alianță dintre stat și biserică, dintre autoritate și credință o ilustra deja atât de grăitor.

Chemarea la o revoltă a vieții în fața „cârmuirii oamenilor de știință” nu trebuie înțeleasă, prin urmare, ca o chestionare de către Bakunin a cunoașterii, a științei pozitive sau a necesității răspândirii acesteia. Dimpotrivă, era un îndemn la refuzul perpetuării ignoranței sub chipul înșelător al „domniei științei” și la crearea unei veritabile cunoașteri „obștești”, deschisă tuturor, o știință nedespărțită de viață și având o pronunțată dimensiune etică.

Aflat la răspântia mai multor curente intelectuale, – narodnicism, hegelianism, idealism, pozitivism, materialism, marxism, proudhonism –, Bakunin nu s-a regăsit într-un final în nicio formulă, în nicio doctrină sau filozofie. Pe toate le-a parcurs, ca un adevărat devorator de idei, cu aceeași pasiune cu care și-a urmat pe baricade vocația de răzvrătit. Nu a dus însă la bun sfârșit nicio revoluție, iar textele și cugetările sale au rămas la fel de neîncheiate, de neisprăvite ca luptele și năzuințele sale. Cu toate acestea, moștenirea lui Bakunin pare azi mai vie și mai actuală ca nicicând.

Dincolo de imaginea (simplistă) de rebel romantic care-i este de multe ori atribuită, dincolo de excese și împătimiri, lupta sa nu a fost niciodată una oarbă sau fără cauză. Din acțiunile, ideile și cuvintele „fiorosului” anarhist răzbate mereu visul unei libertăți ancorate în experiența solidarității universale. Nu fictiva libertate a privilegiului, competiției și dominației, propovăduită de „toate școlile liberalismului burghez”; nu libertatea unuia împotriva celuilalt, libertatea forței, nici înșelătoarea libertate acordată și reglementată de autorități sau de un partid, ci libertatea

care, departe de a se opri ca în fața unei limite în fața libertății celuilalt, găsește în aceasta, dimpotrivă, confirmarea și extinderea sa la infinit; libertatea nesfârșită a fiecăruia prin libertatea tuturor, libertatea prin solidaritate, libertatea în egalitate; libertatea triumfătoare asupra forței brutale și asupra principiului autorității (care nu a fost niciodată decât expresia ideală a acestei forțe); libertatea care, după ce va fi răsturnat toți idoli cerești și pământești, va întemeia și orândui o nouă lume, cea a umanității solidare, peste ruinele tuturor Bisericilor și tuturor Statelor.³²

Iar acest ideal practic – nesocotit și atacat mereu de apologeții puterii, privilegiilor și ierarhiei – ne este cu atât mai necesar acum, cu cât lumea, bântuită de vechi fantasme carcerale, pare tot mai dornică să ridice noi bariere ucigașe între oameni, folosindu-se de aceleași alibiuri mincinoase: capitalul,

³¹ „Bakunin was one of the first who clearly perceived that the phenomena of social life could not be adapted to laboratory formulas, and that efforts in this direction would inevitably lead to odious tyranny” (traducerea mea). Rudolf Rocker, „Introduction”, p. 24.

³² „J’entends cette liberté de chacun qui, loin de s’arrêter comme devant une borne devant la liberté d’autrui, y trouve au contraire sa confirmation et son extension à l’infini; la liberté illimitée de chacun par la liberté de tous, la liberté par la solidarité, la liberté dans l’égalité; la liberté triomphante de la force brutale et du principe d’autorité (qui ne fut jamais que l’expression idéale de cette force); la liberté qui, après avoir renversé toutes les idoles célestes et terrestres, fondera et organisera un monde nouveau, celui de l’humanité solidaire, sur les ruines de toutes les Églises et de tous les États” (traducerea mea). A se vedea Michel Bakounine, „Préambule pour la seconde livraison”, în *Œuvres IV*, pp. 195-196.

autoritatea, tradiția, credința și statul. Poate că spiritul de răzvrătire al bătrânului anarhist este azi mai actual și îndreptățit decât pragmatismul celor care consideră că viața este (și trebuie să fie) doar supunere, înregimentare și adaptare; sau decât realismul celor care cred că singura cale de urmat este pactul cu o ordine implacabilă, din care tocmai viața, libertatea și umanitatea sunt, încetul cu încetul și sub ochii noștri, evacuate.

În căutările și rătăcirile sale, Bakunin nu a încercat să proclame vreo formulă totalizatoare, nici nu a avut ambiția să ne dea vreo regulă universală, general aplicabilă. Ceea ce pândea Bakunin era tocmai breșa, evenimentul, scânteia neașteptată care putea incendia lumea și schimba din temelie totul; iar ceea ce-și dorea nu erau prozești docili sau cititori cuminți, ci oameni lucizi și nesupuși, complici însuflețiți de aceeași căutare și de idealul unei vieți trăite deplin, fratern și liber. Aceasta este invitația sa pentru noi și, poate, o năzuință la care nu ar trebui să renunțăm atât de ușor.

Biblioteca Anarhistă

Adrian Tătăran
Mihail Bakunin
Rebelul Internaționalei
2019

Preluat la 18.03.2023 de la <https://pagini-libere.ro/>

ro.theanarchistlibrary.org